

تأثیر فضای مجازی بر تربیت کودکان

آزاده مهدوی نیا

چکیده

این مقاله با عنوان تأثیر فضای مجازی بر تربیت کودکان به این مسائل پرداخته است. فضای مجازی نسل جدیدی از فضای روابط اجتماعی هستند که با اینکه عمر خیلی زیادی ندارند، توانسته اند به خوبی در زندگی مردم جا باز کنند. مردم بسیاری در سنین مختلف و از گروه های اجتماعی متفاوت در فضای مجازی کنار هم آمده اند و از فاصله های بسیار دور در دنیای واقعی، از این طریق با هم ارتباط برقرار می کنند. امروزه روش های ارتباطی با دیگران از طریق اینترنت افزایش یافته است. پست الکترونیک، پیام های کوتاه، چت روم ها، وب پایگاه ها و بازی ها، روش هایی برای گسترش و حفظ روابط اجتماعی شده اند. از آنجاکه حضور در فضای مجازی، فعالیتی زمان بر است، میزان تعامل و ارتباط افراد را در فضای واقعی با یکدیگر کاهش داده، هدف از انجام این مقاله تأثیر رسانه ها و فضای مجازی بر تربیت کودک می باشد که با استفاده از منابع کتابخانه ای و به روش توصیفی و تحلیلی به نگارش در آمده است. رسانه ها و فضای مجازی نقش قابل توجهی در شکل دهی به رفتارها، ارزش ها، و نگرش های کودکان دارند. این ابزارها با ارائه محتواهای متنوع آموزشی، سرگرمی، و اجتماعی، فرصت ها و چالش های متعددی برای تربیت کودکان ایجاد می کنند. از یک سو، می توانند مهارت های اجتماعی، تفکر انتقادی و یادگیری کودکان را تقویت کنند و از سوی دیگر، در صورت استفاده نامناسب، موجب تأثیرات منفی مانند کاهش تعاملات خانوادگی، بروز رفتارهای ناسالم، و اختلال در رشد روانی و عاطفی شوند. این مقاله به بررسی تأثیرات مثبت و منفی رسانه ها و فضای مجازی بر تربیت کودکان پرداخته و بر لزوم مدیریت و نظارت آگاهانه والدین و مربیان در این زمینه تأکید دارد.

کلیدواژه: تربیت، دین، تربیت دینی.

مقدمه

رشد سریع فناوری‌های ارتباطی و گسترش فضای مجازی، نظام‌های سنتی تربیتی را دستخوش تغییر بنیادین کرده است. کودکان امروزی با حجم بی‌سابقه‌ای از اطلاعات، سرگرمی‌ها و تعاملات مواجه هستند که خارج از کنترل مستقیم والدین و مربیان جریان می‌یابد. نقش فضای مجازی در تربیت کودکان، همزمان فرصت‌های بی‌نظیری برای رشد و یادگیری فراهم کرده و تهدیدات جدی برای سلامت روان، شکل‌گیری هویت و تعاملات اجتماعی ایجاد می‌کند.

فضای مجازی، به‌عنوان محیطی ترکیبی از فناوری‌های شبکه‌ای، طی سه دهه اخیر از مرزهای جغرافیایی عبور کرده و به پدیده‌ای جهانی تبدیل شده است. آغاز این تحول را می‌توان در دهه ۱۹۹۰ میلادی (ظهور اینترنت عمومی) و سپس پیدایش شبکه‌های اجتماعی مانند فیس‌بوک، توییتر و بعدها اینستاگرام، تلگرام و تیک‌تاک مشاهده کرد. موج نفوذ تلفن‌های هوشمند از سال ۲۰۱۰، موجب شد کودکان به ابزارهایی مجهز شوند که ارتباطات، آموزش و سرگرمی را همزمان در دسترس قرار می‌دهد. نتایج نشان می‌دهد که فضای مجازی علاوه بر گسترش مهارت‌های شناختی و فرصت‌های یادگیری، می‌تواند باعث کاهش تعاملات حضوری، افت تمرکز، و مواجهه با محتوای نامناسب شود. این مقاله با تأکید بر نقش فعال والدین و ضرورت آموزش سواد رسانه‌ای، توصیه‌هایی را برای خانواده‌ها، مربیان و سیاست‌گذاران ارائه می‌دهد. تربیت در طول قرن‌های متمادی یکی از مباحث مهم و مورد بحث ادیان و مکاتب مختلف بوده است، انواع تربیت را شامل می‌گردد که یکی از مهمترین این ابعاد، بعد تربیت دینی است. تربیت از جمله مباحثی است که در طول تاریخ مورد توجه افراد بوده و اقدام در جهت تربیت دینی فرزند در تمام جوامع از جوامع ابتدایی و انسانهای اولیه گرفته تا جوامع متمدن و انسانهای فرهیخته وجود داشته است اگر چه تربیت در میان اقوام مختلف و در سیر تاریخی اش ظهور و بروز متفاوتی داشته و به شیوه‌های گوناگون اعمال گردیده اما تجلی تمامی این اقدامات گویای درک انسانها از ضرورت تربیت دینی بوده است.

در زمینه پیشینه موضوع به دید کلی تاکنون تلاش‌های بسیاری صورت گرفته است؛ اما درباره پرداختن به موضوع تأثیر فضای مجازی بر تربیت کودکان به طور ویژه، تلاشی جدی صورت نگرفته و امید است این موضوع، زمینه‌ساز پژوهش‌های آینده در زمینه شناخت راهکارهای بیشتر باشد.

کتاب‌های مرتبط با این موضوع عبارتند از:

۱. کتاب "تربیت اسلامی فرزندان" - نویسنده: محمدرضا باوفا- این کتاب به مبانی تربیت اسلامی و نقش خانواده، به ویژه مادران، در تربیت فرزندان می‌پردازد.

۲. کتاب "فرزندپروری در اسلام" - نویسنده: حسن ملکی - در این کتاب به جنبه‌های مختلف تربیت فرزندان در متون اسلامی اشاره شده و اهمیت نقش مادران بررسی می‌شود.
۳. کتاب "تربیت و تربیت اجتماعی" - نویسنده: سیدقصی حیدری - این کتاب به تحلیل مسئولیت‌های اجتماعی والدین، خاصه مادران، در تربیت اجتماعی فرزندان می‌پردازد.
۴. کتاب "روانشناسی تربیتی از دیدگاه قرآن" - نویسنده: محسن غرویان - این کتاب تحلیل می‌کند که آموزه‌های قرآنی چگونه بر روش‌های تربیتی اثرگذار هستند و نکات کلیدی در تربیت فرزندان را بررسی می‌کند. مقالاتی که در این زمینه وجود دارد عبارت‌اند از:
۱. "نقش مادران در تربیت اخلاقی فرزندان" - نویسنده: فرزانه حبیبی - این مقاله به بررسی تأثیر مادران بر تربیت اخلاقی فرزندان و نحوه انتقال ارزش‌های اجتماعی می‌پردازد.
 ۲. "تأثیر آموزه‌های قرآنی بر مسئولیت‌پذیری کودکان" - نویسنده: سارا حسینی - مقاله‌ای که به بررسی چگونگی تأثیر آموزه‌های دینی بر تربیت مسئولیت‌پذیری در کودکان و نقش مادران در این فرآیند می‌پردازد.
 ۳. "اهداف تربیتی در قرآن و نقش والدین" - نویسنده: علیرضا رحیمی - این تحقیق به بررسی اهداف تربیتی در قرآن و تأکید بر مسئولیت والدین، به‌خصوص مادران، در دستیابی به این اهداف می‌پردازد.
 ۴. "تحلیل اجتماعی نقش مادران در تشکیل شخصیت کودکان" - نویسنده: مریم نوروزی - مقاله‌ای که برقراری ارتباط مؤثر مادران با فرزندان و تأثیر آن بر شکل‌گیری شخصیت و مسئولیت‌پذیری را تحلیل می‌کند.
 ۵. "مسئولیت‌پذیری اجتماعی والدین و تأثیر آن بر رشد فرزندان" - نویسنده: ندا زارعی - در این تحقیق به بررسی رابطه میان الگوهای تربیتی والدین، به‌خصوص مادران، و مسئولیت‌پذیری اجتماعی فرزندان پرداخته می‌شود. مقاله حاضر به تحلیل‌های جدید و متفاوتی از آیات و روایات پرداخته که قبلاً کمتر مورد توجه قرار گرفته‌اند. این تحلیل‌ها می‌توانند به درک عمیق‌تری از تأثیر فضای مجازی بر تربیت کودکان منجر شوند.

۱. مفهوم دین

دین در زبان فارسی به معنای کیش، آیین و طریقت آمده است (دهخدا، بی تا، ج ۱۴، ص ۲۹۵) و در زبان عربی نیز این واژه به معنای اطاعت، انقیاد و آیین و شریعت آمده است. (آذربایجانی، ۱۳۸۴، ص ۳۱) و در اصطلاح دین عبارت است از مجموعه گزاره های معتبر به جا مانده از مرجع یا مراجع فوق سوال دین این گزاره ها میتوانند در یک متن مشخص مکتوب باشند (قرآن، تورات و انجیل) و یا به صورت شفاهی از طریق معتبر نقل شده باشند به هر حال دین در اصل بر همین مجموعه گزاره های خاص منطبق است و برای اشخاص معتقد به آن به صورت مجموعه اعتقادات احساسات و اعمال خاص تحقق می یابد. (همان، ص ۳۳)

۲. مفهوم تربیت

تربیت از ماده «ربو» یا «ربب» در لغت به معنای افزودن و رشد نمو کردن آمده است. و در اصطلاح تربیت عبارت است از هر گونه فعالیتی که معلمان، والدین یا هر شخص به منظور اثر گذاری بر شناخت، نگرش، اخلاق و رفتار فردی دیگر بر اساس اهداف از پیش معین انجام می دهد. البته این واژه بیشتر در خصوص کودکان به کار می رود که پرورش و هدایت است اخلاق و رفتار فرزندان را تا به مرحله بلوغ در بر میگیرد، در زبان فارسی واژه تربیت به معنای پرورتن، ادب و اخلاق را به کسی آموختن و پرورتن کودک تا هنگام بالغ شدن به کار رفته است واژه ترکیبی آن «تعلیم و تربیت نیز به معنای آموزش و پرورش آمده است. (دهخدا، بی تا، ج ۱۴، ص ۲۹۵)

۳. تربیت دینی

با توجه به تعریفی که از دین و تربیت ارائه کردیم تربیت دینی عبارت است از مجموعه اعمال عمدی و هدفدار، به منظور آموزش گزاره های معتبر یک دین به افراد دیگر به نحوی که آن افراد در عمل و نظر به آن آموزه ها متعهد و پایبند گردند. بنابراین، تربیت دینی منحصر به مسجد، کلیسا یا مدرسه علمیه نمی شود، بلکه در هر جای ممکن است تلاش هدفدار به منظور آموزش معارف دینی صورت گیرد، خواه مسجد باشد یا خیابان یا منزل یا هر جای دیگر.

۴. فضای مجازی

فضای مجازی یک مفهوم فردی و همچنین بین المللی است که یک فناوری دیجیتال گسترده و به هم پیوسته را توصیف می کند. این اصطلاح از داستان های علمی و هنری وارد فرهنگ عامه شد، اما اکنون توسط استراتژیست های فناوری، متخصصان امنیتی، رهبران دولت، ارتش و صنعت و کارآفرینان برای توصیف حوزه محیط جهانی فناوری استفاده می شود. برخی دیگر فضای مجازی را فقط یک محیط مفهومی می دانند که در آن ارتباط از طریق

شبکه‌های رایانه‌ای اتفاق می‌افتد. این واژه در دهه ۱۹۹۰ رواج پیدا کرد که استفاده از اینترنت، شبکه و ارتباطات دیجیتال همه به طرز چشمگیری در حال رشد بود و اصطلاح فضای مجازی توانست بیانگر ایده‌ها و پدیده‌های جدیدی باشد که در حال ظهور بودند.

اصطلاح فضای مجازی برای نخستین بار در اواخر دهه ۱۹۶۰ میلادی در هنرهای تجسمی ظاهر شد، زمانی که هنرمند دانمارکی سوزان یوسینگ (۱۹۴۰-۱۹۹۸) و معمار شریک وی کارستن هاف (د. ۱۹۳۴) خود را به عنوان آتلیه فضای مجازی معرفی کردند. تحت این نام، این دو مجموعه‌ای از نصب‌ها و تصاویر با عنوان «فضاهای حسی» ساخته شده‌اند که بر اساس اصل سیستم‌های باز قابل انطباق با تأثیرات مختلف، مانند حرکت انسان و رفتار مواد جدید ساخته شده‌اند. (دهخدا، بی تا، ج ۲۳، شماره مسلسل ۲۸)

۵. رویکرد روانی شبکه‌های اجتماعی

آسیب‌های روانی شبکه‌های اجتماعی در چهار دسته تقسیم بندی می‌شوند:

۵-۱- **کاهش احساسات:** اغلب ارتباطات در این فضا نوشتاری است و کیفیت ارتباط در فضای واقعی را ندارد و از احساس کمتری برخوردار است. این موضوع از آنجا اهمیت دارد که یک نوشته ممکن است حق مطلب را ادا کند اما به هیچ وجه نمی‌تواند احساس افراد را در جریان کنش متقابل منتقل کند.

۵-۲- **متن گرایی:** با وجود امکانات چند رسانه‌ای موجود در فضای مجازی، قسمت بزرگی از ارتباطات در فضای مجازی را ارتباطات متنی تشکیل می‌دهد و ارتباط متنی می‌تواند شکل جدیدی از هویت مجازی را شکل دهد.

۵-۳- **انعطاف پذیری هویتی:** افراد در فضای مجازی می‌توانند چهره‌ها و بازنمایی‌های متفاوتی از خود ارائه دهند.

۵-۴- **دریافت‌های جایگزین:** در ارتباطات مجازی می‌توان دیوارها را شکست و به حوزه خصوصی دیگران وارد شد و حرف‌هایی را که افراد حاضر نیستند در ارتباط چهره به چهره بگویند، می‌گویند. (وکیل‌ها، ۱۳۹۲، ص ۶۳)

معتقدند: فن‌آوری‌های جدید ارتباطی، به همراه فرآیند جهانی شدن و حرکت سریع سرمایه، موجب ناامنی اخلاق و هویت کودکانی، اجتماعی و فرهنگی در جهان و به خصوص کشورهای پیشرفته شده‌اند. فن‌آوری اطلاعات در شیوه افعال و اقدامات روزمره ما تأثیر می‌گذارد برخی از مفاهیمی که در حوزه اخلاق و هویت کودکان، کاربردی خاص داشته‌اند با پیشرفت فناوری اطلاعات دچار مشکلاتی شده‌اند که از آن جمله می‌توان به حریم خصوصی احترام به حقوق دیگران، امانتداری، آزادی‌های اساسی و مفهوم مسئولیت اجتماعی و اخلاق و هویت کودکانی، هویت‌های مجازی اشاره نمود در عصر فناوری اطلاعات و ارتباطات، اشخاص با هویت‌های مجازی در فضای

۱۱- اصول معرفی جذاب دین برای کودکان

اصول عبارت است از قواعد و دستورالعمل‌های کلی مبتنی بر تعالیم دینی، در این قسمت، به بررسی این اصول می‌پردازیم.

۱۱-۱- اصل سهولت

در معرفی جذاب دین به کودکان، باید توان شناختی، عاطفی و انگیزشی کودکان را در نظر گرفت و از زیاده‌روی، خشونت و سخت‌گیری در روند آموزشی پرهیز نمود؛ زیرا هدف از آموزش مفاهیم دینی، برانگیختن شوق و رغبت کودکان به یادگیری آموزه‌های دینی است و نه صرفاً انتقال آگاهی‌های دینی. از این رو، پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) همواره این سخن را تکرار نموده‌اند که «آموزش دهید و آسان بگیرید و سخت‌گیری نکنید»؛ (محمدی ری شهری، ۱۳۷۶، حدیث ۱۳۱۱) چرا که «خداوند مرا سخت‌گیر و سرسخت مبعوث نفرمود، بلکه مرا آموزگاری آسان‌گیر مبعوث نموده است.» (همان)

شهید مطهری نیز نقل می‌کند: «پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) آن‌گاه که معاذ بن جبل را برای تبلیغ دین به یمن فرستاد، به او چنین فرمود: «يَا مَعَاذُ بَشْرٍ لَا تُتَفَرَّ وَلَا تُتَفَرَّ وَلَا تُعَسِّرْ»؛ می‌روی برای تبلیغ اسلام، اساس کارت تبشیر و مؤده و ترغیب باشد، کاری بکن که مردم مزایای اسلام را درک بکنند و از روی میل و رغبت به اسلام گرایش پیدا کنند. نکته‌ای که پیغمبر اشاره کرد این بود که «بَشْرٌ وَلَا تُتَفَرَّ»؛ کاری نکن که مردم را از اسلام فرار بدهی و متنفر بکنی. مطالب را طوری تقریر نکن که عکس‌العمل روحی مردم فرار از اسلام باشد. (مطهری، ۱۳۶۷، ص ۲۰۹)

۱۱-۲- اصل تدریج

معرفی جذاب دین و توجه به اصل تدریج و در نظر داشتن توان و استعداد دانش‌آموز از دیگر اصول تعلیم و تربیت است. انسان از زمان تولد تا سنین بزرگسالی توانایی‌های جسمی، ذهنی و عاطفی یکسانی ندارد و در هر دوره از رشد با خصوصیات ویژه آن دوره ظاهر می‌شود.

قرآن کریم در طول ۲۳ سال به تدریج بر پیامبر نازل گردید که خداوند در کریمه ۱۰۶ از سوره «اسراء» به این نکته اشاره می‌فرماید: «وَقُرْآنًا فَرَقْنَاهُ لِتَقْرَأَهُ عَلَى النَّاسِ عَلَى مُكْتٍ وَنَزَّلْنَاهُ تَنْزِيلًا»؛ و قرآنی که آیاتش را از هم جدا کردیم، تا آن را با درنگ بر مردم بخوانی؛ و آن را به تدریج نازل کردیم.

امام باقر یا امام صادق (علیهما السلام) در حدیث مفصلی آموزش مفاهیم دینی کودکان را در سنین مختلف بیان فرموده است: «در سه سالگی کلمه توحید "لا اله الا الله" را به کودک بیاموزید، سپس او را رها کنید تا به سن سه سال و هفت ماه و بیست روز برسد، آن گاه "محمد رسول الله" را به او یاد بدهید، سپس تا چهار سالگی او را رها سازید و در چهار سالگی صلوات بر محمد را به او بیاموزید». (حرعاملی، ۱۳۸۷، ج ۱۵، ابواب احکام الاولاد، باب ۸۶، ص ۱۹۹)

۱۱-۳- اصل مداومت و استمرار

از نظر اسلام، مسلمان همیشه باید پیگیر آموزش و فراگیری باشد، چرا که آموزش جذاب دین امری مداوم و مستمر است و چنان که امام صادق (علیه السلام) فرمودند: «طَلَبُ الْعِلْمِ فَرِيضَةٌ عَلَى كُلِّ حَالٍ» (محمّدی ری شهری، ۱۳۷۶، حدیث ۷۸۰) از دیدگاه اسلام، آموزش مفاهیم و حقایق دینی امری است که باید تا پایان عمر انسان استمرار یابد و آدمی تحت تأثیر آن باشد، در صورتی که دوران کودکی را می توان دوران ملازمت و مداومت آموزه های دینی از نظر اسلام دانست که باید والدین و مربیان بر این امر نظارت داشته و هدایت نمایند. معرفی جذاب دین در دوران کودکی از اهمیت بسیار بالایی برخوردار است، چنانچه آموزه های دینی در این دوران انجام نپذیرد، به آموزش در بزرگسالی نمی توان امید چندانی داشت.

نتیجه گیری

بی تردید شیوه تعامل انسان ها با یکدیگر، همواره از شرایط اجتماعی تبعیت نموده است. این شرایط، در جامعه جهانی امروز با گسترش فن آوری های نو، پیامدهای مثبت و منفی را ایجاد نموده و امروزه، بحث اخلاق و هویت کودکان اجتماعی و تاثیرپذیری آن از این پدیده نو ظهور شکل جدی تری به خود گرفته است. پیش از پرداختن به ویژگی های نامطلوب فن آوری ها، نگاهی به تاثیرات سازنده آن داشته باشیم، چه را که بیم آن می رود که انبوه نگرانی ها نسبت به تاثیرات مخرب فن آوری ها و آن سوق دهد. اهریمنی دانستن اینترنت، ما را به سوی نتیجه فراتحلیل در بررسی پژوهش های انجام شده حاکی از آن است که شبکه های اجتماعی در کنار همه آثار مثبت خود، که نقش بسیار موثری در توسعه ارتباطات و اطلاعات داشته و توانسته با حضور و بهره گیری از تکنولوژی، آرمان های انسان ها را توسعه داده و دارای پتانسیل لازم برای توسعه در تمامی ابعاد آموزشی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی است. شبکه های اجتماعی زمینه گسترده تر شدن دامنه ارتباطات افرادی که مدت زیادی از هم دور بودند را فراهم ساخته و باعث شده تا آنان ارتباط و معاشرتشان را از سرگیرند. حضور افراد در شبکه های اجتماعی، افزایش مشارکت و کنش های اجتماعی را در پی داشته که براین اساس هر چه پیوند افراد و اعضا در شبکه ها، بیشتر و انبوه تر باشد، همراهی و تعاملات و نزدیکی دیدگاه های مشترک، در بین آنها محتمل تر خواهد شد. افزایش قدرت تحلیل و تقویت روحیه انتقادی، شکل گیری و تقویت خرد جمعی، یکی دیگر از کارکردهای مثبت شبکه های اجتماعی است که توانسته نیروی تفکر و ذهن کاربران شبکه اجتماعی، را به مدد تعاملات اجتماعی و بهره گیری از ابزارهای اینترنتی ترکیب و همراه نماید و نیرویی عظیم با قدرت پردازشی بالا پدید آورد. فضای مجازی این امکان را فراهم ساخته تا افراد به بیان ایده ها به صورت آزادانه فعالیت کنند و با افکار و سلیقه های دیگران آشنا شوند به این معنا که شبکه های اجتماعی، فضایی برای گفتگوی دو طرفه ایجاد می نماید و جریان ارتباطی از حالت یک سویه به دو سویه تغییر پیدا می کند و به این ترتیب کمبودها و محدودیتهای دنیای واقعی را رفع می نماید.

فهرست منابع

* قرآن کریم.

۱. بی‌ریا ناصر و دیگران، روان‌شناسی رشد (۲)، چ اول، تهران، سمت، ۱۳۷۵.
۲. دهخدا علی اکبر، لغت نامه دهخدا cd (لوح فشرده)، قسمت لغت ج. نشر مرکز لغتنامه دهخدا.
۳. سوربن، و. تانکارد، ج. نظریه های ارتباطات، ترجمه علیرضا دهقان، انتشارات دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۸۱.
۴. حرعاملی محمدبن حسن، وسایل الشیعه، ج ۱۵، چاپ نهم، انتشارات اسلامی، ۱۳۸۷.
۵. حقگویی احسن، اینترنت و جوانان، مرکز تحقیقات و مطالعات رسانه ای، روزنامه همشهری سال، تهران، ۱۳۸۸.
۶. محمدی ری‌شهری محمد، العلم والحکمه فی الکتاب والسنه، قم، دارالحديث، ۱۳۷۶.
۷. مطهری مرتضی، سیری در سیره نبوی، انتشارات صدرا، ۱۳۶۷.
۸. موریس دبس، مراحل تربیت، ترجمه علی‌محمد کاردان، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۴.
۹. مجلسی محمدباقر، بحارالانوار، ج ۳، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۸ ش.
۱۰. مومنی نور آبادی مهدی، روابط عمومی الکترونیک، مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه ها- سازمان چاپ و انتشارات - تهران. چاپ اول سال ۱۳۸۳.

مجلات

۱. حقگویی، احسن اینترنت و جوانان. مرکز تحقیقات و مطالعات رسانه ای روزنامه همشهری ۱۳۸۸.
۲. خان زاده، حمید، چشم الکترونیک، اخبار فناوری اطلاعات، ۱۳۸۷.
۳. رضانیا، آوات، مرکز تحقیقات و مطالعات رسانه ای روزنامه همشهری.
۴. روزنامه ابتکار، بررسی شیوه های تبلیغ دین در فضای مجازی. شماره ۱۱۳۶.
۵. زارع، مهدی (مصاحبه). پیچ و خم های تبلیغ اینترنتی. نشریه رسائل.
۶. روزنامه ابتکار، بررسی شیوه های تبلیغ دین در فضای مجازی، شماره ۱۱۳۶، مورخه ۱۳۸۶/۱۱/۲۵.
۷. زارع مهدی، پیچ و خم های تبلیغ اینترنتی، نشریه رسائل، (نشریه الکترونیکی حوزویان)، ۱۳۸۸/۵/۶.
۸. سروی زرگر محمد، فضای مجازی اینترنت، نشر مرکز تحقیقات و مطالعات رسانه ای روزنامه همشهری، شهرداری تهران.

۹. شکر خواه یونس، نیاز مخاطبان به سواد رسانه ای- فصل نامه پژوهش و سنجش. شماره ۲۶، سال ۱۳۸۰.
۱۰. صدیق بنای هلن، ترجمه و تألیف، مرکز تحقیقات و مطالعات رسانه ای روزنامه همشهری.
۱۱. طالبی حسین ، روزنامه دنیای اقتصاد شماره ۱۶۸۸ مورخ ۸۷/۹/۲۰ صفحه بازار دیجیتال .
۱۲. عاملی سعیر رضا، فضای مجازی (مصاحبه)، روزنامه همشهری آن لاین، سال ۱۳۸۸.
۱۳. عبد الملکی سعید، ماهنامه دانشگاه پیام نور شماره ۵۵. سال ۱۳۸۶.
۱۴. مومنی نور آبادی مهدی، روابط عمومی الکترونیک، مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه ها- سازمان چاپ و انتشارات -تهران .چاپ اول سال ۱۳۸۳.
۱۵. سمیرا وکیل ها، تاثیر فضای مجازی بر عرصه هویت فرهنگی، فصلنامه مطالعات جامعه شناختی ایران، سال سوم، شماره نهم، تابستان ۱۳۹۲.
۱۶. احسان شاه قاسمی، مروری بر زمینه های تاثیر فضای مجازی بر نظریه های ارتباطات، دوره ۱، شماره ۲، منتشر شده در پاییز و زمستان ۱۳۸۱.
۱۷. صبوری خسروشاهی، حبیب. بررسی آسیب های اجتماعی اینترنت، دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۸۱.
۱۸. نیکبخش، مرسده ، مطالعه شیوه رفتار افراد در محیط مجازی، شکل گیری روابط صمیمانه در اتاق های گپزنی اینترنت، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران، ۱۳۸۳.
۱۹. تقوایی زحمکش، محمد حسین، جوانان ایران به چه منظوری از اتاق های چت روم استفاده می کنند.

سایت ها

۱. خان زاده حمید، چشم الکترونیک...، نشریه اخبار فناوری اطلاعات(الکترو نیکی)، مورخ سه شنبه ۱۳۸۷/۱۱/۲۹.
۲. خبرگزاری ها(ایرنا، فارس، ایتنا و...).
۳. ناجی سعید، خبرگزاری مهر، تهران ، تاریخ انتشار ۱۳۸۸/۰۵/۱۷.
۴. غفاری، [www. hamshahrionline. Ir](http://www.hamshahrionline.ir).
۵. رشیدی (مدیرعامل شرکت فناوری اطلاعات)، دو ماهانه نامه اینترنت، مورخه ۲۸ آبان ۱۳۸۴.